

डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे

प्रस्तुत शोधनिबंध तीन भागात विभागल्या गेला आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह गृहिते, उद्दिष्टे, संशोधन पद्धती इ. घटकांचा उहापोह करण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात पर्यावरण— एक सामाजिक संपत्ती या दृष्टिकोनातून विविध उदा. द्वारे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे. तर तिसऱ्या भागात निष्कर्शासह उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहे.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरणाच्या तांत्रिक युगात 'पर्यावरण' या शब्दाला मानाचे स्थान देण्यात आले आहे. कारण आज पर्यावरण या शब्दाचा अर्थ केवळ व्यक्ति, समाज किंवा देशापुरता मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर व्यापक झाला आहे. याला कारण मनुष्याने तंत्रज्ञानात घेतलेली उत्तुंग भरारी. या जागतिक प्रगतीचा धोका प्रत्येक स्तरावर पर्यावरणाच्या माध्यमातून आपण अनुभवत आहोतच. तांत्रिक प्रगतीचा टप्पा आज या स्तरावर येऊन पोहचला की आपण आहो त्या परिस्थितीत समाधान न मानता ती टिकवून न ठेवता चंद्रावर जीवसृष्टी कशी निर्माण करता येईल या प्रयत्नात आहोत. आणि याचेच विपरित परिणाम संपूर्ण जगाला भूकंप, अतिवृष्टी, अतिदुष्काळ, चक्रीवादह या विविध घटनांच्या माध्यमातून भोगावे लागत आहे. तरीदेखील मनुष्याने निसर्गाच्या विरोधात जाऊन नवीन तंत्रज्ञानाचा शोध घेण्याचे प्रयत्न सुरुच ठेवले आहे. त्यामुळे एखाद्या देशाची प्रगती झपाट्याने दिसत असली तर तो देश कालांतराने अधोगतीच्या मार्गाने जाईल यात शंका नाही. याचे उत्तम उदा. म्हणजे अमेरिका, फ्रान्स, जापान, कोरिया इ. देशांचे देता येईल. या देशांनी कितीही प्रगती केली असली तरीही पर्यावरणात संतुलन राखण्यात हे देश अयशस्वी ठरले. आज आपण पाहत आहो की या देशांचा विकास हळूहळू खुंटतो आहे. या देशांनी असा एकही भाग, प्रदेश, जागा सोडलेली नाही जिथे सर्वसुविधायुक्त सोयी नाही. विकासाची फळे अनेक वर्षे चाखल्यानंतर आज मात्र हे सर्व देश पर्यावरणाच्या झालेल्या न्हासापायी वैतागून पर्यावरण संरक्षणार्थ कडक कायदे व अधिनियमाची अंमलबजावणी प्राथमिक स्तरावर करताना दिसून येतात.

गृहिते:

- विकासाची कास धरताना पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे.

- पर्यावरणीय असंतुलनाचे अनेक विपरित परिणाम जमिन, मनुष्य, वातावरण, हवामान, आरोग्य इ. घटकांवर दिसून येत आहे

उद्देश:

- मानवीय हानी न होता विकास करणे.
- विकासाची परिसीमा परिस्थितीनुसार बदलविताना नैसर्गिक हानी होणार नाही याकडे लक्ष केंद्रित करणे.
- पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी जनजागृती करणे.
- पर्यावरणाचे नुकसान करणाऱ्या घटकांवर कडक कारवाई करणे.
- पर्यावरण एक सामाजिक संपत्ती नसून ती व्यक्तिगत संपत्ती आहे अशी भावना सर्वसामान्यांमध्ये निर्माण करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दर्शविण्यात आलेली माहिती ही प्रत्यक्ष अनुभवातून, व्यक्तिगत वैचारिक मतांमधून, चालू घडामोडींचा अभ्यास करून, प्राथमिक स्रोताचा आधार घेऊन मांडण्यात आलेली आहे. कुठल्याही द्वितीयक सामुग्रीचा आधार न घेता वर्तमान परिस्थितीचा अभ्यास करून शोधनिबंध लिहिण्यात आला आहे.

पर्यावरण: एक सामाजिक संपत्ती

विकासातील चालू घडामोडींचा अभ्यास करताना पर्यावरण या संकल्पनेची विविध शास्त्रज्ञांनी केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे—

'पर्यावरणाचा संबंध भूपृष्ठावर मानवाच्या चारही दिशेला पसरलेल्या सर्व प्राकृतिक घटकांशी आहे, ज्यामुळे मानव सतत प्रभावित होत असतो'

डॉ. डेव्हिस डी. एच.

'पर्यावरण त्या सर्व परिस्थिती, प्रणाली व प्रभावांचे एकत्रिकरण आहे जे सजिवांच्या व त्यांच्या प्रजातीच्या विकास, जीवन व मृत्युला प्रभावित करीत असते'

विश्व शब्दकोश

वरिल संकल्पनेच्या अनुषंगाने मनुष्याने जशी स्वतःची उतरोत्तर प्रगती केली त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त प्रगती प्रत्येक विकसित, अविकसित व विकसनशील देशाने केलेली दिसून येते. ही विकासाची फळे चाखताना जसा आनंद मनुष्याने उपभोगला त्यापेक्षा जास्त आनंद विविध देशांनी उपभोगला व त्यानंतर मात्र पर्यावरणीय विविध समस्यांनी ते विविध देश त्रस्त झालेले दिसून येत आहे.

भारताच्या संदर्भात बोलावयाचे झाल्यास भारत नैसर्गिक संसाधनांनी युक्त देश असूनसुद्धा नैसर्गिक संसाधनांचा अपुरा वापर किंवा गैरवापर या कारणांमुळे समृद्ध होऊ शकला नाही. उदा. काश्मिर. काश्मिर ला भारताचा स्वर्ग म्हटले जाते. काश्मिर हा भारताला मिळालेली देवी देणगी होय. निसर्गाने जणू या ठिकाणी आपले अधिराज्य निर्माण केले असा भास होतो. परंतु या निसर्गाच्या अधिराज्यावर अतिक्रमण केले ते मनुष्याने. मानवाने स्वःहितार्थ या नैसर्गिक देणगीचा उपहास केला. एक उत्तम पर्यटनस्थळ म्हणून प्रसिद्ध झालेल्या काश्मिरला मानवाने व्यावसायिक दृष्टिने वापर करून तिथल्या पर्यावरणाचा ऱ्हास केला. मोठ-मोठया पर्वतरांगा खोदून कमी वेळात विशिष्ट ठिकाणी पर्यटक पोहचले पाहिजे यासाठी पहाड नेस्तनाबुत केली. ही मोठमोठी पहाड आधुनिक तंत्राच्या द्वारे उखडून काढताना झाडांबरोबरच नैसर्गिक सौंदर्याचा हळूहळू ऱ्हास होऊ लागला. आणि आज असे दिसून येते की, नैसर्गिक सौंदर्याच्या ऱ्हासाबरोबर तेथील मानवाची प्रगती हळूहळू खुंटायला सुरुवात झाली. पर्वतरांगावर मोठमोठी रस्ते तयार करताना अत्याधुनिक संयंत्रे वापरल्यामुळे जमिनीच्या आतील भागाला तडा गेला. त्यामुळे काही ठिकाणी हवेचा दाब तर काही ठिकाणी भुपृष्ठाखालील भागाला इजा पोहचली. त्यामुळे तेथील वातावरणात आज आमुलाग्र बदल दिसून येतो. थोडक्यात विकासाच्या नावाखाली चाललेली ही प्रगती मनुष्याला कुठे घेऊन जाणार ? हा गंभीर प्रश्न कधी उग्र रूप धारण करेल व कधी मनुष्याचा विनाश करेल या गोष्टींचा अंदाज कोणताही तज्ञ आज तरी लावू शकत नाही.

नदया जोड कार्यक्रमांला वेशील टांगुन मानवाने खेडयापाडयातुन वाहणाऱ्या निर्मळ-स्वच्छ-नैसर्गिक नदया आटवल्या. बंधारे बांधुन तिथे कृत्रिम कालवे काढले. परंतु जिथे नदयाच आटल्या तिथे कालव्यांना कुठून पाणी येणार ? विकास करताना नियोजनबद्ध पद्धतीने आखणी करून प्रायोगिक तत्वावर त्याची अंमलबजावणी एखादया भागात करणे गरजेचे असते. परंतु तसे न करता तज्ञांच्या मार्गदर्शानुसार योजना आखुन अनुकूल किंवा प्रतिकूल परिणामांचा विचार न करता नको त्या नियमांची तात्काळ अंमलबजावणी केली जाते. परंतु अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत मात्र अनेक अडथळे दिसून येतात. व योजनेचे फायदे मिळण्यापासून मानव वंचित राहतो. मानवाने प्रगतीचा वरचा टप्पा अशा पद्धतीने गाठला की त्याला आता जमीन कमी पडायला लागली. आणि आता त्याची नजर खवळलेल्या तर कधी शांत

अशा समुद्राकडे लागली. याचे उत्तम उदाहरण दयावयाचे झाल्यास अरबी समुद्राचे देता येईल. हा समुद्र देखील निसर्गाची देण आहे. समुद्रात मध्यभागी किंवा समुद्रसपाटीपासून काही अंतरावर एखादा पुतळा तयार करणे हे मनुष्याला जेवढे आव्हाहनात्मक किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त आव्हाहनात्मक त्या समुद्राची छेडखानी करणे होय. ज्या समुद्राचा वापर दोन देशांमधील व्यापारासाठी केला जातो त्याचा वापर मनुष्य कुबुद्धीने स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी करत आहे. यापेक्षा अधोगतीचा खालचा स्तर कोणता असू शकतो ? एखादया विशाल समुद्रात क्रांतीयुक्त जागा तयार करण्याकरिता ज्या भव्य दिव्य प्रक्रियेतुन मनुष्याला जावं लागतं त्यापेक्षा जास्त क्लेशदायक वेदना त्या समुद्राला अंतःकरणात (समुद्राच्या खोलवर तळयातील जागा) सोसाव्या लागतात. परंतु मनुष्य मात्र बुद्धिहीन झाल्यासारखं वागुन प्रगतीचा ताज स्वतःच्या डोक्यावर मिरविण्यातच आयुश्य घालवितो. काही वर्षांनंतर मात्र त्सुनामी, कॅटरिना यासारख्या वादळाला सामोरे जाता जाता षहरं किंवा गावे कधी ओस पडली हे कळलेच नाही. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे केरळमध्ये झालेली ढगफुटी. अषा विपरित पद्धतीचा विकास मनुष्याला मारक ठरत आहे. त्यामुळे विकासाची परिभाषा करताना निसर्गाची परिसिमा निश्चित करणे गरजेचे आहे. जेणेकरुन पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम दिसणार नाही.

अजुन एक ज्वलंत उदा. देता येईल. ते म्हणजे 'समृद्धी महामार्गाचे'. समृद्धी या शब्दातच प्रत्येक व्यक्ती, समाज सुजलाम्-सुफलाम् दिसून येईल. असा अर्थ अभिप्रेत आहे. परंतु वास्तविकता मात्र भिन्न दिसून येते. हा महामार्ग म्हणजे मुंबईला ६ तासात पोहचविणारा ८ पदरी रस्ता होय. हा ८ पदरी रस्ता बांधताना शेतकऱ्यांची शेती महामार्गात गेली. म्हणजे त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत गेले. त्यांची आर्थिक स्थिती खालावली. परंतु त्याचबरोबर या महामार्गात येणारी मोठमोठी झाडे भुईसपाट करावी लागत आहे. ' झाडे लावा झाडे वाचवा ' नारा लावणारे आपण सर्वजण झाडांची कत्तल होताना उघडया डोळयांनी बघतो. परंतु महामार्गाच्या माध्यमातुन शेतकऱ्यांचा विकास होणार या स्वार्थ हेतुपोटी आम्ही पर्यावरणाचा छळ सुरु केला आहे. या छळाला कुठेही अंत दिसत नाही. असे अनेक महामार्ग किंवा प्रकल्प आहेत ज्याचे काम ३० वर्षापूर्वीपासून सुरु झाले परंतु आजही ते पूर्ण होण्याची कोणतीच चिन्हे दिसत नाही. या ३० वर्षात मनुष्याची जेवढी अधोगती झाली किंबहुना त्यापेक्षा जास्त अधोगती पर्यावरणाची झाली.

म्हणूनच आज शेतीवर जे अरिष्ठ आलेलं आहे ते मनुष्याने केलेल्या विकासाचे गमक म्हणता येईल. अवकाळी पाऊस, हवामान बदलाचा चुकलेला अंदाज, कोरडा दुष्काळ, भुकंप, अतिवृष्टी इ. घटकांमुळे व विकास संकल्पनेमुळे शेतीक्षेत्र नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. शहरीकरण, स्थलांतरण इ. कारणांमुळे जमिनीवरील लोकसंख्येचा दबाव इतका वाढला आहे की प्रत्येक व्यक्तिला स्वतःचे घर असावे याकरिता ५० मजली

इमारत बांधायला देखील कुणाचा आक्षेप नसतो. ही ५० मजली इमारत बांधताना त्याच्या आजुबाजूची जमीन काही पटीने सरकली जाते. व काही वर्षांनंतर मात्र भुकांपासारखे प्रकार तिथे अनुभवास येतात. म्हणून पर्यावरणाला एक नैसर्गिक संपत्ती न मानता ती व्यक्तिगत संपत्ती मानून कुठल्याही प्रकारचा विकास करताना पर्यावरणाचा न्हास होणार नाही शुद्ध हवा मिळणे हा मनुष्याचा अधिकार असताना सुद्धा आज आपण हवा प्रदुषणापासून एवढे त्रस्त झालेले आहोत की त्यामुळे अस्थमा, फुफ्फुसाचे रोग, कर्करोग यासारख्या रोगांना बळी पडत आहेत. म्हणून ज्या विकासापासून पर्यावरणाला हानी पोहचत आहे त्याचा शोध घेतल्यास तशाप्रकारचा विकास थांबविणे शक्य होईल. व पर्यावरणाचा न्हास होणार नाही. मनुष्य प्रदूषणमुक्त जीवन जगेल यात शंका नाही.

निष्कर्ष:

विकासाच्या नावाखाली चाललेला पर्यावरणाचा न्हास हा नैसर्गिक आपत्तीला आव्हानात्मक ठरत आहे. उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा या ऋतुचक्रात आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. व या बदलाचा विपरीत परिणाम मनुष्यसमाजाइतकाच वातावरणावर झाल्यामुळे कृषी क्षेत्रात अरिष्ट निर्माण झालेले दिसून येते. औद्योगिक प्रगतीचा कितीही गवगवा होत असला तरी त्याची फळ केवळ मुठभर श्रीमंत लोकांच्या हाती केंद्रित झालेले दिसून येतात. आजही भारताचा उल्लेख कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणूनच केला जातो. ज्या देशात ६० टक्के लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर आधारित आहे त्या देशात विकासाची संकल्पना राबविताना कृषीक्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही व शेतीक्षेत्राची उत्पादकता व जमिनीचा कस लयास जाणार नाही याचा परिपूर्ण विचार करूनच महामार्ग, प्रकल्प, रस्त्याचे सिमेंटीकरण इ. योजना

राबविल्या पाहिजे. तरच पर्यावरणाचा होणारा न्हास थांबेल. यात शंका नाही.

उपाययोजना:

पर्यावरणाचा न्हास थांबवायचा असेल तर मानवी वृत्तीत अल्पसा बदल करणे गरजेचे आहे. ५ वर्षात अमाप प्रगती करून त्याचे तोटे पुढील ३० वर्षात भोगावे लागत असतील तर त्या ५ वर्षातील प्रगतीचा मानवाने स्विकार करायला नको. स्वार्थी वृत्ती बाजूला ठेऊन समाधानाची कास धरल्यास येणारा काळ हा अधिक सुखदायी, मंगलदायी, व चैतन्यपूर्ण राहू शकेल. अन्यथा काय खायचं, कसं राहायचं, काय प्यायचं याची उत्तरे शोधण्याव्यतिरिक्त मनुष्याजवळ विकास करायला काहीही शिल्लक राहणार नाही. थोडक्यात 'पर्यावरणाचा न्हास म्हणजेच मानवाचा न्हास' असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ—सूची:

१. भरुचा एरक, पर्यावरण शास्त्र, ओरिएंटलॉगमन प्रा. लि. २००७
२. देशपांडे ज्योत्सना, विकासाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, पहिली आवृत्ती जुलै २०११
३. एन.एल.चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, तिसरी आवृत्ती, १ मार्च २०१५
४. विठ्ठल घारपुरे, पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, तिसरी आवृत्ती २००७

